

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावाता®

विशेषांक, फेब्रुवारी २०१८

साहित्य चर्चा आणि चिंतन

❖ संपादक ❖
प्रा.विराग गावंडे
डॉ.संजय कोठारी
डॉ.दिनेश निचीत

* प्रकाशक *

संत गाडगे महाराज कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वालेगांव, जि.अमरावती
आणि आधार सामाजिक संशोधन विकास प्रशिक्षण संस्था, अमरावती

संत कबिर —

संत कबिरांचे दोहे तर प्रसिद्ध आहेत. यामध्ये त्यांनी सात बोलीभाषेचा खुबीने वापर केला आहे. कबिरांच्या एका दोह्यावर एका ग्रंथाची निर्मिती होऊ शकते. एवढे तत्वज्ञान त्यांच्या साहित्यात दिसून येते. कबिरांच्या आई — वडिलांचा पत्ता नव्हता. नदीकिनारी एका स्त्रीने बावरस सोडून दिलेल्या मुलाचे मुस्लिम दाम्पत्याने संगोपन केले. कीरपंथ देशात नावारूपाला आला. कबीर म्हणतात...

बडा हुवा तो क्या हुवा
जैसे पेड खजूर
पंछी को छाया नही
फल लगे अति दूर
आणखी एका दोह्यात ते म्हणतात
माया मरी न मन मरा
मर मर गये शरीर
आशा तृष्णा न मरी
कह गये संत कबीर

कबिरांचे दोहे लोकांच्या जीभेवर रुळले आहेत. संतांनी निर्माण केलेल्या साहित्याला तोड नाही, जगाच्या कल्याणासाठी त्यांनी आपला देह कष्टविला. संतांचे अंभंग म्हणजे कधीही भंग न पावणारे साहित्य आहे. ज्या काळात मुद्रणकला अस्तित्वात नव्हती, त्या काळात अंभंगरचना करून विचाराचा प्रसार करणाऱ्या संतांचे आपल्यावर अनंत उपकार आहेत.

एकूणच मराठी साहित्यातील संतांचे वाङ्मयीन कार्य फार मोठे आहे. पारमार्थिक प्रवासात ही संत मंडळी लोकसमूहाचे प्रतिनिधीत्व करत होती. लोकांना जीवन विषयक आचार — विचार शिकवत होती. लोकमाणसाची बिघडलेली मनोधारणा पुन्हा सजग करण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. तो प्रयत्न भूतकाळाबरोबरच वर्तमान व भविष्य काळही घडवेल यात शंकाच नाही. लोकजीवनाला या संत साहित्यातील विचारांमुळेच एक समृद्धता प्राप्त झाली आहे. विशेष म्हणजे कर्मकांडाविरुद्ध बंड, जनसामान्याविषयी अतिशय जिद्दाला, यामुळे संतांचे साहित्य ही जणू ज्ञानाचा झरा ठरला आहे. वैचारिक प्रगल्भामुळे संत साहित्यातील विचार काळाच्या ओघात अबाधित राहिले आहेत.

□□□

13

महात्मा बसवेश्वरांच्या सामाजिक सुधारणा

प्रा.डी.डी.जोधळे, सहा.प्राध्यापक
श्री बा.दे.पारवेकर महाविद्यालय, पांढरकवडा

म.बसवेश्वर म्हणजे कर्मकांडांच्या चातुर्ण्य्यांच्या चिरेबंदी बुरूजांवर हल्ले करणारा पहिला बिनीचा सरदार. समतेची मंगलप्रभा पसरविणारा तेजोनिधी, स्त्रियांना मुक्तीची पंख देऊन अवकाशात भरारी मारायला लावणारा स्त्रीउध्दारक, उपेक्षितांच्या अंतरंगात आत्मविश्वास जागविणारा मुक्तिदाता, अस्पृश्यांच्या गळ्यातील मडकी फोडणारा, कमरेभोवतीचा खराटा काढून परंपरेच्या बेड्या तोडणारा अस्पृश्योध्दारक, स्त्री—शूद्रांना अनुभव मंटपाच्या विचारपीठाव्दारे, दाबलेले दुःखाचे कढ उध्दे करण्याचे स्वातंत्र्य बहाल करणारा युगपुरूष, लोकांना स्वर्ग—नरकाच्या काल्पनिक फसव्या मोहजालातून वास्तवाच्या दुनियेत घेऊन येणारा जीवनादाता म्हणजे म.बसवेश्वर, समाजसुधारणेच्या क्षेत्रातील स्वयंभू उत्तुंग हिमालयच।

महात्मा बसवेश्वर हे समाजवादी समाज रचनेचे अध्वरू होते. महात्मा गौतम बुद्ध, भगवान महावीर यांच्यानंतर इतिहासात कृतीशील समाज सुधारक महात्मा बसवेश्वरांचे स्थान अग्रगण्य समजले जाते. १२व्या दशकात संरजामशाही व्यवस्थेचे आणि धर्मवादी कर्मकांडाचे अवास्तव स्रोत माजले होते. त्याला आवाहन देणारे श्रेष्ठ क्रांतीकारक म्हणून बसवेश्वरांचे कार्य समाजावून घेतले पाहिजे.

एक महान क्रांतीकारक आणि समाजसुधारक महात्मा बसवेश्वर होते. मागासलेल्या समाज जीवनात नवसंजीव सामर्थ्य देण्याचे ऐतिहासिक कार्य महात्मा बसवेश्वरांनी पुर्णत्वाला नेले. धर्माच्या नावाखाली चाललेल्या कर्मठपणाला व बुवाबाजीला कडवा विरोध करित, खरा धर्म काय आहे सांगण्याचे तसेच

त्यांनी नितांत श्रद्धा होती. बसवेवरांच्या विषयामुळे
कमवण्याचा व्यवसायही केला होता. बसवेवरांवर
अपवादलात अधिकारी होते. काही काळ त्यांनी कातडे
डोहरे समाजातील घराण बिजळ्यांच्या सैन्यातील
यांच्याशी त्यांनी उक्तट मीठी होती. 'ककक्या' हे
म्हणजे होते. राजाच्या पगोलील सेवक 'सोड्डेडळ बाचरस'
खोजणी मदननीस 'हेडपट अचण्णा' हा पूर्वजिमीचा
असुर्यांच्या घरी भोजनाला जात. त्यांचा विषयामुळे
म. बसवेवरांवर मंत्रिपटावर असतानाही
प्रत्यक्ष आमरणाल आणून टाखविला.

लिहिला असे नाही. तर त्याचा प्रारंभ स्वतःच करीत
किंवा मौलिक विचार केवळ सांगितला किंवा वचनानेच
त्यांनी सुरू केले. म. बसवेवरांवर कोणतीही सुधारणा
नाही. अशा तऱ्हेने जातिभेद नष्ट करण्याचे आंदोलन
त्यांच्यात रोटी-बोटी व्यवहार करवयास काहीच हरकत
लिंभारणा केल्यानंतर पूर्वजिमीची जात नष्ट होते. मा
गुंफण्यासाठीच त्यांनी इच्छितगदीक्षा देणे सुरू केले.
जातीय भावना नष्ट करण्यासाठी, सर्वाना एकच
खपत होते. धार्मिक सहिष्णुता निर्माण करण्यासाठी,
करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी बसवेवरांवर आर्यव्यभार
वाढविण्यासाठी, तिचा आदर करण्यासाठी, काम
कडे फळ म्हणजे आमची 'जात', व्यक्तीची योग्यता
भारतातील जात आहे. वर्णव्यवस्थेच्या वृक्षाला आलेले
'जी जातच नाही ती जा' अशी आपल्या

२) सर्व जातिवर्णात रोटी-बोटी व्यवहार

हेण्यासाठी वर्णधर्माची बंधने ह्यांणणे आवश्यक होते.
अशा तऱ्हेने निकोप सामाजिक अभिसरण
केंद्रलेसंगमदेवा.
म्हणून लिंभारणाल जाणती तीच केलीन,
जागी जन्मला का कोणी कामार्जन?
सुत विणून विणकर होतसे,
कपडे धुवून परोट होतसे,
लेखड तापवून लोहार होतसे,
कुंज म्हणविण्यास कोणता निकष?
वर्चन काय नि ऐकून काय फल?
आशा, आभिष, क्रोध, हर्षादी विषयही एकच:
शुक्र-शोणिताना एकच असे व्यवहार.
रजःस्थैर्धर्मान पिडास नसे आहार,

ते म्हणतात.
जातीवर्णव्यवस्थेविषयी अंतर्मुख करण्यासाठी
करून बाटवीत आहे.
की, मंत्री बसवेवरांवर प्रत्यक्ष राजदरबारालाही अपवित्र
राजदरबारतील काही मंत्र्यांनी राजाकडे तक्रार केली
यांच्याकडे ते जोर्या भोजनाला गेले, तेव्हा बिजळ
म्हणत, तर माता वैन्यांना वडील. नागादेव कावळ
आंदाने स्वीकारित. डोहरे ककक्यांना ते आजोबा
असुर्यां म्हारे-मागाच्या घरीही जात. त्यांचे भोजन
म. बसवेवरांवर अन्य जातीच्या लोका प्रमाणेच
रेवणव असला तरी शिवभक्तच केलीन आहे.

आहे-
आमच्या केंद्रलेसंगमदेवाची वचनच असे
सांरे विपुवन जाणणे पहा.
करवण लोहार, म्हणजे कौडिय्यासी
साक्षात अगस्त्य बरेड, दुर्वास चांभार,
कुंज-गात्राच्या अगादर काय होते?

व्यास भोईणीचा पुत्र, माकडेच मातांगीचा पुत्र:
गणपतिगण अवलंबून नसतात.
जातीचा दाखला देऊन सांगतात की, जातीच्या श्रेष्ठत्वावर
करणे सुरू केले. आपल्या पुढील वचनाने ते ऋषिमुनींच्या
वर्णाच्या गुन्या वर्णव्यवस्थेच्या निंबोटी हल्ल्यावर हल्ले
या निस्सर्गिणमाला अगस्त्यन म. बसवेवरांनी हेजाणे
मुळ धरू शकत नाही. हा निस्सर्गिण्येचा नियमच आहे.
उपटण आवश्यक असते. त्याशिवाय नविन रोपट निक्ष
शेतकऱ्याला मागील वर्षांनी तणाकट-फणाकट मुळसकट
होती. नविन काही जमिनीत रुजवाचव असले तर,
चाविण्य व जातिव्यवस्थेची मुळे खूप खोलवर गेलेली
बाराव्या शतकातील प्रचलित समाज व्यवस्थेत

१) चाविण्य ह्यांणणे

कारण म्हणता बसवेवरांनी केले.
या नावाची आदर्श संस्था स्थापन करण्याचे मौलिक
बुद्धीच्या मुळभूत सिंहावर आधारलेली अनुभव मत्प
व साहित्य टाऊन समष्ट करण्याचे समता, स्वातंत्र्य,
स्थान मिळवून देण्याचे, समाजाल उद्योगिणिल बनविण्याचे
प्रस्थापित करण्याचे स्त्रीयाना समाजाल समानतेचे प्रतिबिंब
समाजघातक कधीना मुठमती देऊन समाजाल समता
जातीभेद, असुर्यांभारक, उच्छ निश्चिती या सारख्या

सहकारी शरण 'मडिवाळ माचय्या' हा धोबी होता. 'हरळय्या' हा चांभार होता. अशी कितीतरी उदाहरणे सांगता येतील.

३) स्त्रियांना मुक्तीचे पंख

सनातनी समाजाने शूद्रांना पशूच्या पंक्तीत बसविले. (गरूड पुराण, अध्याय १०९, आचारखंड श्लोक ३१) संत तुलसीदास म्हणतात, 'ढोल, गॅवार, शूद्र, पशू, नारी ये सब ताडनके अधिकारी,' गतेतिहासात अशी कितीतरी उदाहरणे आहेत. स्त्रियांच्या क्रयविक्रय सामान्य गोष्ट होती. मनुवादी परंपरेने स्त्रियांच्या पायात परंपरेच्या बेड्या टाकून त्यांच्या नशिबी जनावरांप्रमाणे केवळ माद्यांचे जिणे आणले होते. परंपरागत समाजात 'स्त्री' ही परमार्थ मार्गातील धोंड, मोक्षाप्राप्ततील अडसर समजली जात होती. काही संतांनीही अशीच भूमिका घेतलेली होती. म.बसवेश्वर, अल्लमप्रभू, चेन्नबसवेश्वर, अक्कमहादेवी, सिध्दरामेश्वर आदी प्रमथांनी बाराव्या शतकात स्त्रियांना अनुभव मंटपाच्या व्यापक पीठावर आणून त्यांच्या पायातील कर्मठांच्या बेड्या तोडल्या आणि मानवतेच्या पीठावर पुरूषांच्या जोडीला सर्व जातींच्या स्त्रियांनाही सन्मानाने बसविणे. या सुंदर निसर्गसृष्टीचा व जीवनाचा आनंद घेण्याचा अधिकार पुरूषांप्रमाणे स्त्रियांनाही आहे. म्हणूनच त्यांना बोलते—लिहिते केले. त्या काळी पंच्याण्णव टक्के समाज निरक्षर होता. त्यांना साक्षर करून त्यांच्या भावजीवनावर व प्रतिभेच्या कारंज्यावर पडलेले सनातनी दगडधोंडे बोजूला करून त्यांच्या दबलेल्या मूक भावनांनी कारंजी थुई—थुई प्रवाहित होऊ दिली. अशा अनुभव मंटपातील तेजस्वी शिवशरणी कवयित्री झाल्या. ज्ञात अशा शरणींची संख्या संशोधक पस्तीत सांगतात. त्यांच्या रचना सनातन्यांच्या क्षोभाच्या अग्निस्थानी पडल्या अशा राखरांगोळी झालेल्या रचना तर असंख्या आहेत.

४) स्त्रियांनीही व्यवसाय—उद्योग करावा.

अनुभव मंटपाच्या सदस्या असलेल्या शरणींना उदरनिर्वाहासाठी कोणता तरी व्यवसाय किंवा काम करणे अनिवार्य होते. त्याला लिंगायत विचारविश्वात संज्ञा आहे 'कायक' काश्मिरातील महाराणी 'मोळिगे महादेवी' चे कायक होते मोळी विकणे, 'अय्दक्की लक्कम्मा' चे कायक सांडलेले धान्य निवडून गोळा

करणे, 'रेमव्वा' चे सूत कातणे, 'रेवम्मा' चे सौंदर्यप्रसाधने विकणे, 'सोमम्मा' चे धान कांडणे, 'काळव्वा' चे सुतारकाम इ. अशा कितीतरी ज्ञान—अज्ञान शरणी कवयित्री आहे. म.बसवेश्वरांनी समाजाच्या गरीब स्तरावरील स्त्रियांमध्ये मोठ्या प्रयासाने आत्मविश्वास निर्माण करून त्यांना कर्तव्यकठोर, स्वावलंबी व स्वाभिमानी बनवून ताठ उभे केले होते.

५) स्त्रियांनी काव्यात्मक अभिव्यक्ती

शरणांच्या आंदोलनात तीनशेहून अधिक स्त्रियांनी भाग घेतला होत. अनुभव मंटपातील सत्त्याहत्तर स्त्रियांची नोंद संशोधकांनी केलेली असून जाळपोळीपासून वाचविणे ही महत्त्वाचे कार्ये त्यांनी केलेली आहेत. या सर्वांमार्गे प्रेरक शक्ती, शूद्र, गुलाम स्त्रियांना अनुभव मंटपाच्या मुक्तांगणात ज्यांनी समतेचे क्षितिज दाखविले, त्या बसवेश्वरांची होती.

६) विधवांचा पुनर्विवाह

वैदिक संस्कृतीमध्ये अपघाताने अचानक वैधत्व आले असले तरी, अशा स्त्रियांकडे सहानुभूतीने पाहिले जात नव्हते. मंगल उत्सवात, पूजाविधित तिची उपस्थिती व दर्शन अशुभ मानले जाई. तिने सुंदर दिसणाऱ्या सर्व आभूषणांचा त्याग करावा. सौभाग्यचिन्हे त्यागावातीत व जिवंतपणी मृतवत आयुष्य जगावे म्हणजे आपण आपल्या सनातन धर्मसंस्कृतीचे उत्तम पालन करणे: यामुळे स्वर्गात श्रेष्ठ स्थान व पुढचा जन्म राजाच्याच घरी मिळतो असे तिच्या संस्कृतिरक्षक नातेवाईकांना वाटत असे. "लिंगायत धर्मात विधवा मुक्तपणे विवाह समारंभात किंवा धार्मिक विधींमध्ये आत्मविश्वासाने सहभागी होऊ शकतात" लिंगायत संस्कृतीमध्ये विधवांना अपवित्र किंवा अस्पृश्य मानलेले नाही. पतिनिधनानंतर केशवपन, सती जाणे या प्रकारांना अजिबात मान्यता नाही. पुरूष जर पत्नीच्या निधनानंतर पुनर्विवाह करू शकतात, तर स्त्रियांनी सुरक्षिततेपासून का वंचित रहावे? ही बसवेश्वरांनी भूमिका होती.

७) वेश्यांचेही पुनर्वसन व्हावे

प्रतिकूल आर्थिक व कौतूंबि परिस्थितीमुळे अत्यंत नाईलाजाने काही स्त्रियांना पोट भरण्यासाठी घृणित व अनैतिक व्यवसाय करावा लागतो. तत्कालीन राजे, धनिक, सरदार व ढोंगी धर्माचरी लोकांनी देवळांतून

‘देवदासी’ च्या रूपात तरूणींना ठेवण्याची प्रथा रूढ केल्यामुळे असहाय व भोळ्या—भाबड्या मुलींना नाईलाजाने वासनेच्या विखारांना बळी पडावे लागते या वास्तवाची बसवेश्वरांना जाण होती.

बसवेश्वरांच्या अनुभव मंटपात ‘संकव्वा’ ही पूर्वायुष्यातील वेश्या होती. बसवादी शिवशरणांच्या पवित्र सहवासात आल्यानंतर तिला उपरती झाली व ती शरणी बनली.

अशा प्रकारे बाराव्या शतकात बसवेश्वरांनी व त्यांच्या सहकारी शरणांनी वेश्यांना मार्गदर्शन करून, त्यांचे विवाह घडवून आणून त्यांना उपजिविकेचे साधन उपलब्ध करून दिलेले होते. आजच्या भाषेत त्यांचे ‘पुनर्वसन’ केले.

८) आंतरजातीय विवाहाचे समर्थन

बसवेश्वरांनी भारतातील बंदिस्त जातिव्यवस्थेची बंधने तोडण्याचे, उद्ध्वस्त करण्याचे जणू कंकणच बांधलेले होते. पूर्वाश्रमीची कोणतीही जात असेल आणि त्या व्यक्तीचा इष्टलिंग दीक्षाविधी झाला असेल, तर ते लिंगायत होतो. असे स्त्री—पुरुष शिवकुलाच्या एकाच समान धाग्याचे परस्परांशी अनुबंधित होतात. मग सर्व लिंगधारी स्त्री—पुरुषांत आपापसात रोटी—बेटी व्यवहार होऊ शकतात.

मानव हा इथून—तिथून एकच. अशा मानवतावादाने प्रेरित झाल्यामुळे बसवेश्वरांनी समत्व भावना निर्माण करण्यासाठी जातिभावनांची परंपरागत बंधने झुगारिली आणि धिक्कारिली. सत्त्वहीन समाजात आत्मतेज निर्माण केले. सर्व जातिवर्णांत विवाह व्हावयास प्रारंभ झाला. या अनुभव मंटपातील शरण शरणींची संपूर्ण संमती होती. कल्याण राज्याची किर्ती सर्वदूर परसली. उत्तरेत काश्मीरपासून ते दक्षिणेतील चोळ राज्यापर्यंतचे स्त्री—पुरुष हा अभिनव प्रयोग पाहण्यास येत असत.

९) स्त्री मुक्तीचा आद्य प्रणेता व उद्गाता.

म.बसवेश्वरांनी संबंध भारतात प्रथमच महिलांना संघटित केले. त्या काळी पुरुषच निरक्षक होते. मग स्त्रियांना कोण साक्षर करणार? परंतु बसवेश्वरांनी स्त्रियांनाही साक्षर केले. त्यांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य दिले. जवळपास पस्तीस स्त्री वचनकारांच्या काव्यमय

रचना उपलब्ध झाल्या आहेत. सनातन्यांनी तावलेल्या आगीत पुष्कळशा रचना नष्ट झाल्या.

स्त्रियांच्या विचारांना मुक्त वाट दिल्यामुळे त्यांच्या वाङ्मयनिर्मितीस प्रोत्साहन मिळाले. बसवेश्वरांनी स्त्रियांना व्यवसाय/कायक करण्यास उद्युक्त केले. स्वावलंबी जीवन जगण्यास शिकविले. विधवांच्या पुनर्विवाहास उत्तेजन दिले. बालविवाहास मनाई केली. अंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन दिले. वेश्यांचेही पुनर्वसन केले. अनुभव मंटपातील सामाजिक—धार्मिक विषयांवरील समूहचर्चेत स्त्रियांनाही सहभागी करून घेतले. त्यांचा आत्मविश्वास वाढविला. उदा.चांभार, महार, तांदूळ वेचणारी, चरखा चालविणारी, सूत कातणारी, सुतारकामात मदत करणारी, दोर वळणारी, धान्य कुटणारी, पश्चात्तापदग्ध वेश्या, राजाची महाराणी, मंत्रिपत्नी, सैनिकपत्नी, गावाची झाडलोट करणारी, गायिका इ.

आज एकविसाव्या शतकात स्त्रीमुक्तीसाठी, स्त्रियांच्या सक्षमता वाढीसाठी व सबलीकरणासाठी जे जे काही होत आहे, त्याचा प्रारंभ बसवेश्वरांनी आपल्या राज्यात केलेला होता.

संदर्भग्रंथ

- १) डॉ. अशोक म. मेनकुळे, क्रांतीकारी युगप्रवर्तक, महात्मा बसवेश्वर, महाराष्ट्र बसव परिषद, हिमसेठ संस्थान भालकी जि.बिदर कर्नाटक
- २) जगद्गुरू माते महादेवी : विश्वगुरू बसवण्णा प्र.८०
- ३) राजेंद्र जिशेबे : श्री बसवश्वेर आणि पद्दलीत शिवशरण
- ४) डॉ.भगवानदास तिवारी : म.बसवेश्वर व्यक्ती और दर्शन वचन क्र.१४२४
- ५) अभय मनोहर कलावार : दक्षिणेचा प्रबुध्द महात्मा बसवेश्वर

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2319-9318

UGC Approved J.No.62759

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. प्रा. डी. डी. जोधले
Of श्री बा.दे.पारवेकर महाविद्यालय, पांढरकवडा
has published a paper on महात्मा बसवेश्वरांच्या सामाजिक सुधारणा
Monthly Peer Reviewed International Research Journal Special Issue on "Language" Published
on Dated 5, February - 2018.

Prof. Vitrag Gawande
Director
Aadhar Social Research &
Development Training Institute,
Amravati

Prof. Dr. Sanjiv J. Kothari
Editor (Social Sciences)
G.S. Tompe Arts Comm, Sci Collage Chandur Bazar
Dist. Amravati

Dr. Dinesh W. Nishit
Editor (Commerce)
Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce
& Science College, Walgaon